

Общ профил на алтернативни услуги за деца – особености и специфика на клиентите (анализ от емпирично изследване)

Лиляна Русанова

Резюме: В контекста на реформата за благосъстоянието на децата се развиха „нови услуги“, чиято основна цел е предотвратяване на изоставянето и подкрепа на семействата при отглеждането и възпитанието на детето. Дългосрочните решения в тази област се основават на принципа за най-добрия интерес на детето, а не на житейските представи за добро или лошо родителство. Статията разглежда дейността на две алтернативни услуги за деца – Център за обществена подкрепа (ЦОП) и Звено майка и бебе (ЗМБ). Не са обект на разглеждане услугите приемна грижа и осиновяване, въпреки че те са част от дейността им. Вниманието е насочено към установяване на основните характеристики на алтернативните услуги и на профила на майките, които ги ползват.

Ключови думи: отговорно родителство, алтернативни услуги, семейство

General profile of alternative services for children – characteristics and specifics of customers (analysis of empirical research)

Lilyana Rusanova

Abstract: In the context of the reform of the welfare of children have developed “new services”, whose main purpose is prevention of abandonment and support to families in the aspect of child upbringing. The long-term decisions in this area are based on the child’s best interests and not on the concepts of good and bad parenting. The article examines the activity of two alternative child services – CSC and the MBA. Although foster care and adaptation are a part of the activity of these services, they are not a subject of the examination. The focus is on establishing the main characteristics of the alternative services and on the profile of the mothers, who tend to use them.

Key words: responsible parenting, alternative services, family

Обосновка на проблема

През последните 12 години в България протича интензивна реформа в областта на благосъстоянието на децата. Най-общо тя поставя интересите на детето като приоритет, концентрира се върху семейния капацитет и се реализира чрез две взаимно допълващи се направления. Първото направление е насочено

към „смяна на модела“ – от отглеждане на детето в „дом за деца“ към създаване на алтернативни услуги, подкрепящи семейната среда¹ (Доклад за дейността на ДАЗД през 2013 г., 2–6). Като основен аргумент на провежданата политика се посочва, че институционалната организация на живот е тежко наследство от миналото, основано на идеята, че държавата е в състояние да се грижи по-добре за отглеждането и възпитанието на децата. Институционализацията на децата и заместването на функциите на семейството е легитимирано от теоретична гледна точка чрез т.нар. заместващ подход (по: Димитрова, Н. и др. 2012, с. 27). Според него функциите на родителството са ограничени и се свеждат само до осигуряване на материална грижа, възпитание, контрол и дисциплина. Следователно ако тези функции не могат да бъдат изпълнени „добре“ от семейството, биха могли да се прехвърлят на „детски дом като колективно домакинство на бюджетна издръжка“ и „професионалисти – възпитатели“.

Второто направление на реформата е насочено към промяна „**във философията**“ на грижите, акцентираща върху превенция на риска, ранна интервенция, подкрепа на семействата и най-добрия интерес на детето. В основата на новата философия стои т.нар. споделен подход. Той е елемент на модерното общество, който приема, че е възможно естествено или целенасочено да се изпълняват съвместно родителските функции² в зависимост от специфичните нужди на отделното семейство, така че да се гарантира най-добрият интерес на детето. „Естественото споделяне е свързано с изпълнение на родителските функции заедно с роднини, близки и универсални услуги. Това споделяне би могло да бъде в интерес на детето, но би могло и да не бъде. Целенасоченото споделяне на функциите на семейството може да се гарантира чрез достъп до услуги, съобразени с потребностите му и функциониране на тези услуги заедно и през семейството“ (по: пак там, 29–30). Това споделяне има за цел да подобри семейния капацитет, като обект на оценяване са структурата,

¹ Доклад за дейността на ДАЗД през 2013 г. – Официален сайт на ДАЗД – www.dazd.government.bg (07.03.2014).

² Shared parenting (en) – правен термин, отнасящ се до договарянето на съвместните задължения на родителите при развод за възпитанието и отглеждането на детето.

механизмите на функциониране, ролите, границите и функциите на родителите. По този начин чрез този подход услугите идват „до семейството“, а не на негово място, при това целта е да се гарантира най-добрият интерес на детето.

Предвид посочените теоретико-приложни модели, в настоящата статия вниманието е насочено към потребителите на два вида алтернативни услуги за деца: Център за обществена подкрепа и Звено майка и бебе. Аргументите за реализиране на проучването именно в тези звена за социални услуги произтичат от техните цели, насочени към превенция на изоставянето, поставяне на интереса на детето в центъра на работа, обучения в умения за отговорно родителство. Едновременно с това същността и философията на алтернативните услуги предполага превенция на институционализирането на децата и възможност за съобразяване с потребностите и развитието на всяко дете.

В научната литература (Podimattam, F., 2002, 13–15) отговорното родителство се разглежда като фундамент, обуславящ личното и социално развитие на децата и като категория, различаваща се от родителските отговорности. Погледнато от този ъгъл се оказва, че отговорното родителство събира няколко аспекта, но най-общо влияе върху качеството на живот и създава качествен човешки потенциал.

Методология на изследването

Методологията на изследването е съобразена със спецификите на изследваната съвкупност, която се състои от две категории респонденти – социални работници и потребители на социални услуги. Използвани са данни и мнения от докладите на социалните работници за съответните клиенти и са проведени анкети с потребителите на двете услуги. Изследването не претендира за представителност и изчерпателност. Анкетирани са всички потребители на услугата Звено майка и бебе – гр. Габрово, и 20 потребители (от общо 100 случая) на Центъра за обществена подкрепа към SOS – Детски селища гр. Габрово. Теренното проучване е осъществено през периода март–април 2014 г., като

основен проблем се оказа достъпът до интервюираните потребители. Възможността за провеждане на интервюта със семействата дава повече възможности при анализа, тъй като изследване, основано само на официална статистика или доклади от социални работници, омаловажава качествена страна на проблема.

Основна цел на изследването е да се установят съществените социално-демографски характеристики на семействата, ползващи алтернативни услуги за деца, и да се посочат някои особености на услугите.

Хипотези на изследването:

1. Младите майки, отглеждащи първото си дете, се нуждаят от подкрепа за формиране на умения, които да спомогнат за осигуряване на принадлежност на детето към семейството, за отваряне на пространство за социално включване и социално проектиране на детето в съответствие с ресурсите на обществото.

2. Наличието на проблеми в семейството (липса на доход, агресивно поведение, алкохолизъм, наркомании, израстване на майката или бащата в институция, изоставяне на други деца в институция) в съчетание с ниското образование на родителите са причина за нисък родителски капацитет и са фактор, определящ необходимостта от алтернативна услуга.

3. Майки, чийто достъп до услуги е ограничен, срещат затруднения при полагането на „добра“ грижа за детето.

4. Здравното състояние на детето е причина за необходимостта от ползването на алтернативни услуги, предотвратяващи изоставянето или настаняването в институция;

Профил на случаите

На основа на получените данни може да се установи, че ползватели на алтернативни услуги за деца са: майки, родили първото си дете на възраст около 18 години, с ниско или никакво образование, живеещи в бедност и социално изключване. Според социалните работници *„при започване на нова връзка*

майките са готови да „започнат отново“ и да пренебрегнат децата си от друга връзка. Това поставя предизвикателства пред работата на социалните работници и изисква внимателна оценка и специфичен подход при взимането на дългосрочни решения.

В по-подробен аспект основните характеристики на изследваните случаи са както следва:

1. Възраст на детето към датата на интервюто

Брой месеци (средна стойност)	22,8
Процент до 1 г. включително	52%

2. Социално демографски профил на майките към момента на проучването (възраст и брой деца)

Брой години (средна стойност)	28,5
Процент майки на 18 г. и под 18г.	72%
Процент майки на възраст над 18 г. с над 3 деца	28%

3. Семейни отношения между бащата и майката на детето към момента на проучването

Форма	Процент на случаите
Съжителство	44%
Брак (граждански или църковен)	12%
Разделена (живяла е в съжителство, сега не)	24%
Самотна майка	16%
Неотговорил	4%

4. Обстоятелства, свързани с майката на детето

Обстоятелства (случаи, при които е налице поне едно от обстоятелствата – 52%)	Процент
Майката има нова връзка	54%
Майката е отгледана като дете в институция	23%
Майката или бащата имат други деца, настанени в институция	12%
Майката е живяла в семейство, в което има следните проблеми :наркомании, алкохолизъм, психично болни, агресивно поведение	54%
Майката е живяла в многодетно семейство	38%

Забележка: респондентите имат възможност да посочат повече от едно обстоятелство.

5. Образование на майката и бащата

Степен на образование	Майка	Баща
Висше	-	-
Полувисше	-	-
Средно	32%	40%
Основно	24%	20%
По-ниско	16%	4%
Не може да чете	16%	8%
Не може да отговори	12%	28%

6. Етническа принадлежност на майката (самоопределяне)

	Процент
Българска	60%
Турска	12%
Ромска	28%
Друга	-
Не знае	-

7. Вид на жилището и жилищни условия (по наблюдение на анкетъора)

	Процент
Жилищен блок	8%
Къща	40%
Общинско жилище	16%
Барака/фургон	4%
Изоставена постройка	12%
Социална институция(ЗМБ)	20%
Добри жилищни условия	64%
Лоши жилищни условия	36%

7. Доходи на майката

Доходи на домакинство (средна стойност на случаите)	321,33 лева
Процент на случаите, посочили нулев доход	16%

Анализ на данните

Първата хипотеза на изследването е насочена към откриване на зависимост между ранното раждане и необходимостта от алтернативни услуги, чиято основна цел е насочена към превенция на изоставянето. Анализът показва, че 72% от майките, ползващи услугите на ЦОП и ЗМБ, към момента на проучването са на възраст 18 и под 18 години. В 16% от изследваните случаи раждането на първото дете се случва след 20-ата година на майката. Едновременно с това количествените данни позволяват да се установи и следната зависимост: ранното майчинство води до нарастване на броя на децата, родени от майката. При 28% от изследваните майки, които раждат първото си дете в ранна възраст, към момента на изследването имат повече от 3 деца. Качествената страна на проблема позволява да се установят следните особености:

- При 100% от изследваните случаи не е обмисляна възможност за споделено родителство с близки на майката или бащата. Само при 23% от

майките това е обяснено от факта, че самите те са израснали в институция. Незначителен е и процентът на майки, чийто родители са починали рано и поради това не могат да разчитат на тяхната подкрепа. При 40% от случаите към момента на бременността майката е била самотна или е живяла съвместно с бащата, но след това остава сама. Всичко това позволява да се констатира, че в болшинството от случаите се наблюдава наличие на трудности в отношенията между родовете и непризнаване на детето от бащата или разширеното семейство на майката и бащата. Именно това обяснява и липсата на възможност за използване на семейните ресурси и необходимост от получаване на подкрепа, особено след раждането. В по-конкретен план изследваните респонденти споделят следното: *„когато родителите ми разбраха, че съм бременна, ми казаха да се махам от очите им“, „аз не исках да забременявам, но така се случи... мислех, че след раждането на детето ще живеем по-добре“, „никога не съм се разбира с родителите си и не съм търсила подкрепа от тях“, „аз съм от многодетно семейство и съм отглеждала по-малките си братя и сестри... мислех, че ще се справя...“.*

- Динамиката на съжителствата показва, че при 54% от майките е налице ново съжителство. Аргументът, че *„детето е заченато от друга връзка на майката или че сегашният съжител изказва съмнение по отношение на бащинството си“* също ограничава източниците на подкрепа от мъжа, с който майката живее в момента. Следователно в по-голямата си част потребителите на алтернативни социални услуги имат проблеми при установяване на родство на детето и принадлежност към семейството. Компенсирането на този дефицит чрез алтернативни услуги е едновременно превенция на изоставянето и възможност услугите да достигат до семейството, а не на негово място.

- Само при 1 от общо 25 случая детето е планирано и родителите искат всичките си девет деца. В останалите случаи говорим за нежелана бременност. Въпреки това само 4 от общо 24 майки казват, че са обмисляли аборт. Липсата на финансови средства е посочена като причина за неосъществяването му при два от

случаите. Една от майките споделя, че е искала аборт, но се е отказала, защото това е първото ѝ дете. Само при една от майките абортът е бил невъзможен поради високата ѝ възраст и напредването на бременността. Най-често нежеланата бременност се допълва с факта, че майките посещават гинеколог за първи път в напреднала бременност и честотата на посещения е по-малка от един път в месеца. Към това трябва да се прибави и констатацията, че майката не използва каквито и да е средства за предпазване. Профилактика на забременяването чрез презерватив или хапчета е налице само при 28% от респондентите, 36% използват естествени методи (прекъсване или въздържание) и 36% не се предпазват по никакъв начин. Това свидетелства за ниска здравна култура, която в комбинация с ранната възраст на майката обяснява високия процент нежелани бременности.

- Независимо че бременността не е планирана, при 92% от изследваните лица е осъществен контакт на майката с детето веднага след раждането. При 36% от случаите детето не е кърмено поради липса на кърма. Едва при два от случаите майката не е имала пряк контакт с детето си веднага след раждането. Следователно почти всички майки не прекъсват връзката с децата си, което е решаващ фактор да се търсят алтернативи за отглеждане при биологичния родител. В повечето случаи контактът на майката с детето е насърчаван от среща с лекар, психолог и/или социален работник.

- Едва 20% от майките не са получавали подкрепа при решаването дали да задържат детето или да го оставят за отглеждане в институция. При всичките пет случая става на въпрос за раждане на трето, четвърто, седмо и девето дете. Обикновено при оценяване на необходимостта от алтернативна услуга социалните работници изхождат от оценка на способността родителите да изпълняват функциите за грижа и възпитание и на отношението им към останалите деца в семейството. Само при три от случаите има дете от семейството на майката или от бащата, настанено в институция. Като причина се посочва *„започнах нова връзка“, „беше болнаво и няхах възможност да го*

гледам“, „нямах алтернатива“. При всички останали случаи майката е подпомогната в решението да задържи детето чрез насочване към ползване на услуга от ОЗД чрез осигуряване на памперси, дрехи, храна и предмети за отглеждане на детето и консултации от специалисти (психолог и социален работник). Сравнително висок процент от изследваните лица споделят, че досегът им със социални работници им позволява да се консултират в моменти, в които не знаят какво да правят с детето си и непрекъснато научават нови и нови неща за отглеждането и възпитанието. Това дори се споделя и от многодетните родители, което доказва, че отговорното родителство е предизвикателство и подлежи на непрекъснато усъвършенстване.

В обобщен вид количествените данни и качествените аспекти на проучваният въпрос позволяват да се очертаят следните изводи: **потребители на алтернативни услуги за деца са предимно майки, които раждат първото си дете на възраст под и около 18 години. Данните категорично показват, че при повечето случаи ранното майчинство е съпътствано с липса на подкрепа от разширеното семейство (родители и близки на майката или бащата) и от биологичния баща или мъжа, с който майката живее.** По принцип тази липса трябва да се преодолява чрез предоставянето на алтернативни услуги. Мнението на социалните работници и официалните документи сочат, че *„личностните причини“* (Отчет на дейността на АСП за 2012 г., 18–19³) са предизвикателство при намирането на дългосрочни решения. Социалните работници споделят: *„понякога майките са склонни да тръгнат отначало(с нова връзка), но не и да потърсят причините за собственото си неблагополучие в самите тях“;* *„решението за изоставянето на детето обикновено се аргументира с външни фактори (лошо материално състояние), но никога с личностни“;*

³ Отчет на дейността на Агенцията за социално подпомагане през 2012 г. Официален сайт на АСП. – www.asp.government.bg (20.05.2014) – анализът посочва, че „за неуспешна реинтеграция причините са комплексни: занижен родителски капацитет; многодетно семейство; липса на образование; нисък социален статус; нежелание да бъдат изпълнявани родителските функции и отговорности; липса на готовност за съдействие и сътрудничество с институциите и други“.

„съществуват случаи, при които личностните причини са толкова много, че е по-удачно (в най-добър интерес) детето да бъде настанено в институция“.

Най-често капацитетът на родителите се оценява в контекста на бедността. От една страна, бедността и липсата на доходи определят образователния и квалификационен статус на семейството, а от друга, влияят върху възможността за задоволяване на базисни потребности на детето. Не е за пренебрегване и фактът, че бедността се проявява под формата на: агресивно поведение към децата, алкохолизъм, наркомании, психологични заболявания не само на родителите, но и на семействата на родителите.

По отношение на осигуряването на подслон, сигурността на децата и удовлетворяване на техните базисни потребности анализът показва, че при 64% от домакинствата по наблюдение на анкетъора са налице добри жилищни условия. Според самооценка на респондентите 28% от тях не разполагат с жилище; 28% – нямат в дома си баня, тоалетна и течаща вода; 44% имат баня и тоалетна вътре в жилището и разполагат с инсталация за топла вода. Повече от половината (52%) живеят в общинско жилище, изоставена постройка, барака или социална институция. При 52% от респондентите доходът се формира от помощи за отглеждане на деца, при 24% от трудова дейност, включително и от събиране на вторични суровини, 24% декларират, че нямат никакви източници на доход. Средният месечен доход на член от домакинството варира от 35 до 100 лева на човек. Около 40% от домакинствата си позволяват да направят разходи за „закупуване на бонбони и дрехи“ за детето и едва 16% правят разходи за „тото, мобилни телефони, кабелна телевизия, интернет или питейно заведение“. Липсата на сигурни доходи и ранната възраст на майката са свързани с образователно-квалификационния статус на семействата. Проучването показва, че 78% от майките имат основно или по-ниско образование, а 28% от тях са неграмотни или не могат да преценят завършеното си образование. Ниският образователен ценз на майките се съчетава с такъв при бащите. Тук преобладават отговорите за средно образование на бащата в 40% от случаите, но останалите

60% се формират от: бащата е с основно (20%), по-ниско образование или неграмотен (12%) и за 28% от случаите няма данни за образованието на бащата. Въпросът тук е доколко в тези семейства може да се осигури бъдеще и изява на детето, развитие на творчески способности, досег с изкуството, познанието, културата и др. Едва 16% от майките желаят детето им да завърши висше образование, в останалите случаи основното образование се възприема като най-предпочитаната и висока степен. Едновременно с това се наблюдава и фактът, че семейства или майки с доход до 100 лева на член от семейството имат амбиции за завършване на висше образование от децата. Следователно голяма част от децата са в ситуация на социално изключване, породена от ниското образование или семейната култура. Едновременно с това при 54% от случаите в домакинството на майката има хора, които злоупотребяват с алкохол, страдат от някакво психично заболяване или имат агресивно поведение към децата.

Данните от проучването категорично потвърждават втората хипотеза, а именно че грижата за децата следва да се оценява в контекста на бедността и социалното изключване на техните семейства. Алтернативните услуги за деца не са насочени към преодоляване на материалните дефицити, но се стремят да формират умения у родителите, даващи перспектива за развитие на децата.

Логично следствие от живота в бедност е достъпът до ресурси на общността. Пет от майките в момента са в институцията Звено майка и бебе. Те споделят, че преди това не са имали постоянен адрес или са живели в квартали, които са отдалечени от града. При 28% от наблюдаваните случаи в квартала, в който живеят, няма лекар и здравно заведение, при 16% – липсва детска ясла, при 20% – няма училище, при 36% – читалище. Освен при липса на детски и здравни заведения 24% от случаите живеят в квартали, в които няма течаща вода, при 20% няма асфалтирани улици и 12% – електричество. В по-голямата си степен родителите споделят, че са ангажирани със задоволяване на основни потребности на децата си от храна, подслон и облекло и не осъзнават необходимостта от социализация. Достъпът до социални услуги, предлагани в

ЦОП и ЗМБ, компенсира посочените по-горе ограничения. Всички наблюдавани случаи споделят, че благодарение на социалните работници имат възможност да посетят детска консултация или лекар, когато това е необходимо за детето. **В обобщен вид данните показват, че при голяма част от потребителите** (сумарно майките, живеещи в ЗМБ, и родителите, които живеят в квартали без лекар, детски и здравни заведения, течаща вода, електричество и асфалтирани улици, представляват около половината от наблюдаваните случаи) **възможностите за споделяне на родителските функции чрез универсални, социални и здравни услуги са ограничени. В резултат на подкрепата на семейството от ЦОП и ЗМБ тези ограничения са преодолими.** Все пак, това очертава необходимостта от предприемане на мерки и дейности на национално и регионално ниво, насочени към подобряване на социалната инфраструктура, особено за такива семейства.

Последната хипотеза на изследването е свързана със здравословното състояние на детето като причина за необходимостта от алтернативни услуги. Данните от проучването не позволиха потвърждаването на тази хипотеза. При 72% от случаите детето е клинично здраво, а при 28% детето има увреждане (в два от случаите болестта е следствие от полово предадена болест от майката; при два от случаите детето има вродени малформации, едно дете страда от аутизъм, едно от бронхиална астма и едно от увреждане на крайниците). Майките, чиито деца страдат от някакво заболяване, са научили за състоянието на детето от лекар в родилното отделение. След провеждане на курс за лечение, благодарение на социалните работници от ЦОП, две от децата са излекувани. В останалите случаи майките са подпомагани от ЦОП при закупуване на медикаменти и периодично следене на състоянието на детето от специалист.

Обобщение и изводи

Социално-демографският профил на майките, които имат необходимост от алтернативни услуги, е следният: **раждат първото си дете на възраст под и на 18 години, с ниско образование и с нисък доход. Детето не е планирано, налице е**

нова връзка и майката не може да разчита на подкрепа от разширеното семейство или бащата на детето, налице е и стеснен достъп до универсални, детски и здрави услуги.

Чрез проучването може да се изяснят и общите характеристики на алтернативните услуги за деца:

1. Алтернативните услуги не целят заместване на семейството, а мобилизират ресурсите му за полагане на добра грижа. В 80% от случаите е предотвратено настаняване на детето в институция, чрез психологическа (насочване към специалист, даване на съвети за отглеждане на детето, психологическо консултиране на майката и други) или материална подкрепа (под формата на памперси, храна за детето и дрехи).

2. Алтернативните услуги не се опитват да дискредитират семейството, а да създадат навици при изпълнение на основните родителски функции чрез консултиране. Те се намесват при заздравяване на връзката между дете и родители, така че да се осигури принадлежност на детето към майката. Изграждането на подкрепяща семейна среда е основно предизвикателство пред социалните работници и не винаги е възможна задача.

3. Алтернативните услуги не са в състояние да компенсират липсата на доходи и образование на родителите. Тези обстоятелства от своя страна стесняват социалните хоризонти пред децата. От тази гледна точка възниква необходимост на национално ниво политиките да се обвързват със специални програми за материална подкрепа на семейството.

4. Чрез алтернативните услуги се компенсира до известна степен ограниченият достъп до ресурси на общността. Липсата на универсални, социални и здравни услуги е обяснена от местоживеенето на семействата, но в качеството си на потребители те получават достъп до услуги, които са важни за отглеждането на детето.

Заклучение

По принцип алтернативните услуги за деца са фокусирани към търсене на баланс между родителски ресурси и възможности за интервенция на специалистите. Търсенето на „най-добрият интерес“ на детето в рамките на семейството е свързано и зависещо от уменията на родителите, наличието на семейна подкрепа и предлаганите услуги. Настоящото изследване, макар и неизчерпателно, показва, че тези услуги са необходими и могат да компенсират редица дефицити. Все пак открити остават въпросите, свързани с необходимост от специални национални програми за подкрепа на семействата в материален аспект; регионални и общински политики, осигуряващи достъп до общностни ресурси и услуги и дългосрочни решения, предоставящи социално включване и перспективи пред тези деца и семейства.

Използвана литература:

- Димитрова. Н. и кол. (2012) Преглед на системата за закрила и благосъстояние на децата в България. С., Институт за социални дейности и практики.
Доклад за дейността на държавната агенция за закрила на детето през 2013 г. Официален сайт на ДАЗД – www.dazd.government.bg – (07.03.2014).
Отчет на дейността на Агенцията за социално подпомагане през 2012 г. Официален сайт на АСП. – www.asp.government.bg – (20.05.2014).
Podimattam, F. (2002) Responsible Parenthood. Media House.

За автора:

Лиляна Русанова е доцент в катедра „Социални и стопански науки“
Факултет „Стопански“ на Технически университет – Габрово
Контакти: lilyana.rusanova@gmail.com